

عوامل تربیت در قرآن کریم از دیدگاه استاد قرائتی در تفسیر نور^۱

سید احمد پورموسوی^۲

امان اله ناصری کریموند^۳

چکیده

تعلیم و تربیت از مهم‌ترین ارکان زندگی بشری است و شناخت عوامل این فرآیند از اهمیت خاصی برخوردار است. مهم‌ترین مسیر آگاهی از عوامل تربیت بشر، واکاوی آموزه‌های دینی و توحیدی است که از سوی آفریننده‌ی او ارسال شده است. در این میان قرآن کریم با محتوای اصیل‌ترین دستورات دینی دارای جایگاه ویژه است. هدف از پژوهش حاضر بررسی عوامل تربیت در قرآن کریم از دیدگاه استاد قرائتی در تفسیر نور است که با روش تحلیل محتوا انجام شد. جامعه آماری پژوهش شامل ۱۱ جلد تفسیر نور بود که همه‌ی مجلدها به‌عنوان نمونه انتخاب شدند. برای اعتبارسنجی از روش هولستی استفاده گردید. نتایج حاصل از پژوهش نشان داد که عوامل اساسی تربیت عبارت‌اند از: یاری خداوند؛ راهنمایی انبیاء؛ پذیرش توبه؛ هجرت هدف‌دار؛ الگوهای صالح و تجلیل از آن‌ها؛ مثال‌های قرآنی؛ تهدید و ارباب؛ طاغوت؛ صفات خداوند؛ قرآن و سایر کتب آسمانی؛ بیم و امید؛ وراثت، والدین و خانواده، تغذیه و محیط سالم؛ امکانات مادی؛ عبادت؛ معجزه؛ غرایز انسانی؛ عذاب الهی و فرجام ظالمان و کافران؛ ممنوعیت منکرات؛ پیروی از آیات و دستورات الهی؛ آگاهی عمیق؛ دادن و گرفتن نعمت‌ها و توجه به آن‌ها؛ احکام و اوامر و نواهی الهی؛ یادآوری سرگذشت پیشینیان؛ تنبیه و تشویق؛ جهاد؛ شفاعت؛ دوستی، هم‌نشینی و همراهی با راست‌گویان؛ یادآوری قیامت؛ ایمان به علم و حضور خداوند به اعمال و افکار؛ شکر؛ بخشش و رحمت؛ انفاق؛ ذکر، تسبیح و دعا؛ پدیده‌های الهی؛ حسابرسی اعمال؛ آزمایش و بلا؛ تسلیم خدا شدن و عمل به دستورات الهی؛ وحی و نزول آیات محکم و متشابه.

واژگان کلیدی: عوامل تربیت، تربیت قرآنی، تفسیر نور.

۱- تاریخ وصول: ۱۳۹۸/۱۱/۲۰

تأیید نهایی: ۱۳۹۹/۰۳/۲۹

۲- دانشجوی دکترای مدیریت آموزشی، دانشگاه خوارزمی، ایران (نویسنده مسئول)

pourmoosavi1361@gmail.com

۳- دانشجوی دکترای علوم قرآن و حدیث دانشگاه شهید چمران، ایران

۱. مقدمه

در مجموعه‌ی دگرگونی‌های وسیع اجتماعی قرن اخیر، گرایش شدید به تعلیم و تربیت قابل توجه است، گرایشی که تقریباً فراگیر و جهانی است. در جامعه امروز همه ملت‌ها - با هر نظام سیاسی و اجتماعی، پیشرفته و در حال پیشرفت - به موضوع تعلیم و تربیت توجه خاصی دارند و تعلیم و تربیت نسبت به سایر فعالیت‌های اجتماعی در مقیاس جهانی از اولویت خاصی برخوردار است. این توجه خاص بی‌دلیل نیست و بر منطقی قوی استوار است. دنیای امروز تربیت نسل‌ها را از نیازهای اولیه‌ی زندگی می‌شناسد.

با اذعان به اهمیت فوق‌العاده تعلیم و تربیت در جوامع بشری، در جوامع مختلف با توجه به فرهنگ‌ها و ارزش‌های خاص دینی یا غیردینی حاکم بر آن‌ها، برای تعلیم و تربیت، اصول، مبانی، اهداف و راهبردهای خاصی مدنظر است. در جامعه اسلامی ما، برنامه ریزان نظام تربیتی، آموزه‌های دین مبین اسلام بالأخص قرآن کریم را به‌عنوان مهم‌ترین منبع اساسی استخراج عوامل، اصول، مبانی تربیتی، مدنظر دارند. بدون تردید مسیر منطقی دسترسی به موضوعات تربیتی در آیات قرآن کریم، مراجعه به تفاسیر معتبر و موضوعی این کتاب آسمانی است.

دین اسلام مکتب نهائی تعلیم و تربیت بشر است، پروردگار آن را بنا نهاده و عهده‌دار انتظام زندگی و سعادت همیشگی آنان نموده و پیروان آن مکتب را به درجات کمال و انسانیت خواهد رسانید (حسینی همدانی، ۱، ۱۳۶۲: ۴۴/۵). قرآن عالی‌ترین وسیله برای تربیت نفوس و جان‌های ما انسان‌هاست، بنابراین بر هر کس واجب است که خود را بر قرآن عرضه کند و انحرافات خویش را بشناسد (مدرسی، ۱۳۷۷: ۸۰/۱).

اسلام هر جا سخن از ارسال رسولان به میان می‌آورد، تعلیم و تربیت و تزکیه را برنامه اصلی آنان قرار می‌دهد. همان‌طور که یکی از مفسران در این زمینه می‌نویسد: اصولاً آیات قرآنی بر اساس تعلیم و تربیت بشر استوار است (حسینی همدانی، ۱۳۶۲: ۱۴۰/۱۰) و دیگری معتقد است: با توجه به آیات ۵-۱ سوره علق، اگر تعلیم و تربیت نباشد خلقت انسان بی‌فایده خواهد بود (قرشی، ۱۳۷۷: ۱۲/۲۹۱).

در طول تاریخ تفسیر قرآن کریم، مفسران بسیاری مباحث تربیتی قرآنی و گاهی آیات تربیتی را به صورت مختلف به بحث گذاشته‌اند، از تفاسیر معتبر و موجود قرآن کریم، تفسیر نور، اثر ارزشمند استاد قرائتی - معلّم و مفسّر بنام قرآن کریم - است. استاد قرائتی یکی از مفسران توانمندی است که به‌صورت مفصل مباحث تربیت قرآنی را مطرح نموده و در خلال تفسیر آیات به‌طور گسترده‌ای به بیان مباحث تربیتی می‌پردازد، در واقع می‌توان گفت در تفسیر آیات قرآن کریم، به دنبال کشف و استفاده تربیتی از آیات هست. بر همین اساس نویسندگان در این پژوهش، سعی دارند تا با مطالعه و تحلیل کامل «تفسیر نور» بحث‌های تربیتی را که استاد قرائتی به‌صورت پراکنده و ذیل آیات مختلف بیان نموده است را جمع‌آوری و و تحلیل نموده تا عوامل اساسی تربیت را بر اساس یک نظم منطقی کشف و بیان نماید.

۱.۱. پیشینه پژوهش

معمولاً مکاتب فلسفی، اهم از الهی یا مادی، از تربیت سخن گفته و فلاسفه و اندیشمندان تعلیم و تربیت از دیرباز به بیان مفهوم و تعریف تربیت پرداخته و آراء و نظرات مختلفی را ارائه داده‌اند. سید عبدالحسین طیب در تعریف تربیت می‌نویسد: تربیت عبارت از تکمیل نفوس انسانی به‌واسطه معارف حقّه و ملکات حسنه و اعمال صالحه است که موجب سعادت و رستگاری و نیل به فیوضات اخروی و نعم همیشگی خواهد بود (طیب، ۱۳۷۸: ۹۹/۱). از نظر افلاطون، تربیت عبارت است از: «رسانیدن جسم و روح به بلندترین قله‌ی جمال و کمال» (کاظم‌زاده ایرانشهر، ۱۳۵۰: ۱۵). فردریک مایر می‌گوید: «تربیت را باید فرایندی دانست که به‌روشنی افکار بشر رهنمون می‌شود» (حسین زاده و یعقوب‌زاده، ۱۳۸۵: ۸۹). یک تعریف کلی از تربیت: «تربیت عبارت است از فرایند

تعاملی زمینه‌ساز تکوین و تعالی پیوسته‌ی هویت متریبان، به صورتی یکپارچه و مبتنی بر نظام معیار اسلامی، به‌منظور هدایت ایشان در مسیر آماده شدن جهت تحقق آگاهانه و اختیاری مراتب حیات طیبه در همه ابعاد» (مبانی نظری سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، ۱۳۹۰).

قرآن رابطه عمیقی با حوزه تربیت دارد، به‌گونه‌ای که می‌توان گفت: زبان قرآن، زبان آموختن، یادگرفتن و پرورش انسان‌هاست. قرآن را باید به‌قصد آموختن و تعلیم یافتن مطالعه کرد (مطهری، ۱۳۷۲: ۳۵۹)؛ قرآن بر تربیت تأکید فراوان دارد و از منظر تربیتی می‌توان گفت: قرآن برای پرورش افراد بشر فرود آمده است؛ زیرا همه آیات قرآن دارای پیام تربیتی هستند و آیه‌ای در قرآن وجود ندارد که ناظر به تربیت انسان نباشد. آیات احکام، آیات مربوط به مبدأ و معاد، خانواده و اجتماع، قصه و سرگذشت امت‌های پیشین، همه دارای جنبه تربیتی هستند و به بعدی از ابعاد تربیت اشاره دارند. از اینجاست که خداوند درباره‌ی قرآن می‌فرماید: «هُدًى لِلنَّاسِ» (بقره، ۱۸۵): قرآن برای هدایت و تربیت مردم نازل شده است.

اگرچه واژه «تربیت» در قرآن به کار نرفته، و از ریشه آن فقط دو بار به معنای تربیت انسان در تمام قرآن آمده است یکی به شکل فعل ماضی (اسراء، ۲۴) و دیگری در قالب فعل جحد (شعراء، ۱۸)، ولی واژه‌هایی همچون «هدایت» در سوره اسراء: آیه ۹ «تذکیه» و «تطهیر» در سوره‌ی توبه آیه ۱۰۳، فراوان در قرآن به کار رفته‌اند که بیانگر کاربست قرآن در عرصه تربیت انسانی هستند. شهید مطهری بر این باور است که قرآن غذای روح است و بر این اساس، دل انسان را مورد خطاب قرار می‌دهد و می‌خواهد آن را با آیات خود صیقل بزند و تصفیه کند و به هیجان درآورد؛ چنان‌که داستان زندگی پیامبر گواه این امر است؛ زیرا آن حضرت تنها با سلاح قرآن قیام کرد و همین قرآن برای او همه‌چیز بود و توانست در اندک زمانی، تحول عظیمی در جهان ایجاد کند (مطهری، ۱۳۷۲: ۴۰-۴۱).

به نظر می‌رسد قرآن با حوزه تعلیم و تربیت بیش از دیگر رشته‌های علمی (علوم انسانی) ارتباط دارد. گرچه قرآن کریم در موضوعات متعدد علمی سخن گفته و حتی مسائل عقلی صرف، در آن آمده است، ولی نمی‌توان قرآن را به نام یکی از دانش‌ها تعبیر کرد و گفت - مثلاً - کتاب اقتصاد یا حقوق؛ چون شأن قرآن و فلسفه نزول آن اقتضای بیان تفصیلی دانش‌های علمی را ندارد تا پذیرای چنین تعبیراتی باشد. اما تعلیم و تربیت انسان چیزی است که با شأن قرآن همخوانی دارد و شاید بتوان مدعی شد که مهم‌ترین فلسفه نزول قرآن پرورش روحی و معنوی افراد بشر است؛ زیرا فلسفه نزول قرآن نمی‌تواند جدایی از فلسفه بعثت پیامبر اکرم (ص) باشد. خداوند در آیات متعدد قرآن، هدف و فلسفه رسالت پیامبر را تعلیم و تربیت معرفی کرده است. بنابراین، ارتباط زبان قرآن با تعلیم و تربیت روشن است و می‌توان ادعا کرد که تمام احکام و دستورات اسلام، مربوط به تعلیم و تربیت انسان است و هدف از تشریح آن پرورش افراد بشر و سوق دادن آن‌ها به کمالات روحی و معنوی است که پیامبر (ص) به‌عنوان مجری این برنامه فرستاده شده است.

پژوهش‌های متعددی با موضوع تربیت با محوریت دینی (اسلام) انجام شده است. پژوهش‌هایی که تحت عناوین تربیت از دیدگاه اسلام، تربیت از دیدگاه قرآن، تربیت دینی بر مبنای آیات و روایات و ... انجام گرفته است

۱- «رَبِّ اِرْحَمْهَا كَمَا رِيَانِي صَغِيرًا» پروردگار! همان‌گونه که آنها (پدر و مادر) مرا در کوچکی تربیت کردند، مشمول رحمتشان گردان.

۲- «أَلَمْ نُرَبِّكَ فِينَا وَلِيدًا» آیا ما تو را (ای موسی) در کودکی در میان خودمان پرورش ندادیم؟

۳- «هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْأُمِّيِّينَ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ - و کسی است که در میان جمعیت درس نخوانده رسولی از خودشان برانگیخت که آیاتش را بر آنها می‌خواند و آنها را تزکیه می‌کند و به آنان کتاب (قرآن) و حکمت می‌آموزد هر چند پیش از آن در گمراهی آشکاری بودند!

و به بررسی عوامل اساسی تربیت پرداخته‌اند. از میان پژوهش‌های انجام‌شده به چند مورد که ارتباط نزدیک‌تری با موضوع پژوهش حاضر دارند اشاره می‌گردد.

شیخانی و ملکوتی (۱۳۹۲)، در پژوهش خود با استناد و بهره‌گیری از اندیشه‌ی استاد مطهری، ابعاد گوناگون تربیت از قبیل مفهوم و ماهیت تربیت، چیستی آن، عوامل تأثیرگذار در تربیت از دیدگاه آیات و روایات را مورد بررسی قرار داده‌اند. در این پژوهش بیان شده است که عوامل تربیت صحیح از دیدگاه شهید مطهری عبارت‌اند از: تعقل و تعلم، نیایش، محبت، نیکی به کافر، نیکی در مقابل بدی، تقویت حق حقیقت‌جویی، تفکر، هم‌نشینی با صالحان، ازدواج، جهاد. برخی پژوهشگران نیز به بررسی عوامل تربیت از دیدگاه قرآن پرداخته‌اند.

شریفی و دیگران (۱۳۸۳)، در پژوهش خود با عنوان «عوامل تربیت از دیدگاه قرآن» عوامل تربیتی انسان از دیدگاه قرآن را شامل: محیط زندگی که متشکل از خانواده، دوستان و الگوهای مختلف، ایمان، بشارت و انذار، امتحان و ابتلا، بیان کرده‌اند.

فرهادی و سلمان زاده (۱۳۹۳) در پژوهش خود با عنوان «عوامل مؤثر بر تربیت دینی از منظر آیات و روایات» عواملی نظیر: انتخاب همسر صالح، زمان انعقاد نطفه، حالات روحی زوجین، مراقبت‌های ایام بارداری، دوران شیرخوارگی و خصوصیات زن شیرده، انتخاب نام مناسب، دادن پاسخ مناسب به سؤالات کودک، محبت، ناظر دیدن خداوند بر اعمال و دعوت عملی را برشمرده است.

نظری (۱۳۹۶) در پژوهشی با عنوان «بررسی عوامل بنیادین تربیت در پنج سوره آغازین نزول» رابطه متقابل انسان با خدا، تقوا، اصلاحات فردی و اجتماعی، انذار و بشارت، تذکر و یادآوری، رابطه فقر مطلق با غنی مطلق، پیش‌بینی تهدیدها و راهکارهای مقابله با آن و توجه ویژه به راهنما در مراحل گوناگون را به‌عنوان عوامل تربیت مطرح نموده است.

۱.۲. روش‌شناسی پژوهش

روش اصلی این تحقیق، تحلیل محتوا با رویکرد تحلیل مضمون^۱ است. مضمون، ویژگی تکراری و متمایزی در متن است که به نظر پژوهشگر، نشان‌دهنده درک و تجربه خاصی در رابطه با سؤالات تحقیق است (کینگ و هاروکس^۲، ۲۰۱۰). برای شناسایی و تشریح چرایی و چیستی یک پدیده می‌توان از تحلیل مضمون استفاده نمود (آترید- استرلینگس^۳، ۲۰۰۱).

فرایند کدگذاری و شناخت مضامین به این صورت بود که ابتدا کل تفسیر به‌صورت اجمالی مورد مطالعه قرار گرفت تا مضامین اصلی^۴ نهفته در آن به‌صورت توصیفی شناسایی شود. نتیجه این مرحله یک تصویر کلی و توصیفی از تفسیر بود. در مرحله بعد کل تفسیر برای تحلیل اولیه و شناخت مضامین در نظر گرفته شدند. پس از شناسایی مضامین اصلی، فهرست جامعی از آن‌ها تهیه گردید و سپس مرحله طبقه‌بندی مضامین اصلی انجام شد؛ به‌این ترتیب که با بررسی چندباره مضامین اصلی و مقایسه مضامین مشابه، که مطلب یا موضوع خاصی را مورد اشاره قرار می‌دادند، مضامین سازمان‌دهنده^۵ یا محوری شناسایی شدند این کار تا مرحله اشباع نظری یعنی جایی که مضامین جدیدی شناسایی نمی‌شد، ادامه پیدا کرد. مضامین به‌دست‌آمده در مرحله اول، بعد از چند بار

- 1- thematic analysis
- 2- King & Horrocks
- 3- Stirling-Attride
- 4- basic themes
- 5- organizing themes

غربال کردن و با ملاحظه مشابهت‌ها و تفاوت‌های آن‌ها ادغام شده و در نهایت مضامین به تعداد محدودتری تقلیل یافت در ادامه مضامین فراگیر^۱ به صورت تحلیلی به درون‌مایه اصلی تبدیل شد.

جامعه آماری در پژوهش حاضر، ۱۱ جلد تفسیر نور استاد قرائتی است. از آنجا که در این پژوهش نمونه‌گیری انجام نشده است، حجم نمونه با جامعه آماری برابر است.

برای تجزیه و تحلیل داده‌ها از ابزارهای مختلف تحلیل مضمون مانند: تحلیل قالب مضمون‌ها، ماتریس مضمون‌ها و شبکه‌ی مضمون‌ها، همچنین از نرم‌افزار تحلیل مضمون «NVivo 8» استفاده شده است. با استفاده از این نرم‌افزار می‌توان تحلیل‌های مختلفی از جمله: ترسیم شبکه مضمون‌ها، تحلیل روابط میان مضمون، شمارش و تلخیص مضمون‌ها، تهیه جدول‌های توافقی و تحلیل کدهای مشترک انجام داد.

برای سنجش اعتبار پژوهش حاضر، افزون بر انتخاب مضامین فراگیر، سازمان دهنده و اصلی با مطالعه دقیق مبانی نظری، پیشینه‌ی پژوهش و منبع مورد نظر، نظرات و راهنمایی‌های گروهی از متخصصان لحاظ شده است. در پژوهش حاضر برای محاسبه پایایی از روش هولستی استفاده شده است که فرمول آن به شرح ذیل است:

$$PAO = 2M / (n_1 + n_2) = 2(117) / (104 + 138) = \% 96$$

در این فرمول PAO ضریب پایایی، M تعداد توافق در دو مرحله‌ی کدگذاری، n1 تعداد کدهای مرحله‌ی اول و n2 تعداد کدهای مرحله‌ی دوم است.

۲. نتایج و یافته‌ها

در نتیجه تحلیل محتوای تفسیر نور، عوامل تربیت در قرآن از دیدگاه استاد قرائتی به شرح ذیل استخراج گردید.

۲.۱. طلب یاری از خداوند متعال

خداوند متعال انسان را آفریده و او را به حال خود رها نکرده است. انسان در مسیر زندگی همواره به یاری و مدد خداوند نیازمند است، این امر در فرایند خطیر تربیت از اهمیت بیشتری برخوردار است. در تربیت و هدایت، عقل و علم و تلاش به‌تنهایی کافی نیست، عنایت و امداد الهی نیز لازم است (تفسیر نور، ج ۳: ۶۸). «... وَ مَا كُنَّا لِنَهْتَدِيَ لَوْلَا أَنْ هَدَانَا اللَّهُ - و اگر خدا ما را هدایت نکرده بود، ما (به این‌ها) راه نمی‌یافتیم» (اعراف، ۴۳). برای تربیت باید از خدا کمک خواست (تفسیر نور، ج ۳: ۵۰۲). «رَبَّنَا هَبْ لَنَا مِنْ أَزْوَاجِنَا وَ ذُرِّيَّتِنَا قُرَّةَ أَعْيُنٍ - پروردگارا! از همسران و فرزندانمان مایه روشنی چشم ما قرار ده» (فرقان، ۷۴). برای تأمین سعادت فرزند، تنها به تربیت خود متکی نباشیم، او را به خدا بسپاریم که توانایی‌های ما محدود و عوامل انحراف زیاد است (تفسیر نور، ج ۱: ۵۰۴). «وَ إِنِّي أُعِيدُهَا بِكَ وَ ذُرِّيَّتَهَا» (آل عمران، ۳۶). برای صلاح و تربیت صحیح فرزند، باید پیش از تولد او اقدام کرد و از خدا استمداد جست (تفسیر نور، ج ۳: ۲۴۱). «فَلَمَّا أَثْقَلَتْ دَعَا اللَّهَ رَبَّهَا لِيُنْزِلَ لَنَا صَالِحًا» (اعراف، ۱۸۹).

۲.۲. بهره‌گیری از راهنمایی انبیاء (ع)

خداوند «رَبِّ الْعَالَمِينَ» (فاتحه، ۲) انسان‌ها را با راهنمایی انبیاء تربیت می‌کند (تفسیر نور، ج ۲۷: ۲۷). رسالت پیامبران، در راستای تربیت جهانیان و از شئون ربوبیت خداوند است (تفسیر نور، ج ۳، ص ۸۹). «وَ لَكِنِّي رَسُولٌ مِّنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ» (اعراف، ۶۱). هدف بعثت انبیا و فرستادن کتب آسمانی، تربیت تمام انسان‌هاست (تفسیر نور، ج

۳: ۶۳۱). « يَا أَيُّهَا النَّاسُ مِنْ رَبِّكُمْ » (نساء، ۱۷۰). پیامبران، تحت تربیت خاص الهی بوده و فرمان‌های آنان در مسیر رشد و تربیت انسان است (تفسیر نور، ج ۳: ۹۴). «رِسَالَاتِ رَبِّي» (اعراف، ۶۱). خداوند «رَبِّ الْعَالَمِينَ» و رسولش «رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ» (انبیاء، ۱۰۷) است، یعنی تربیت واقعی در سایه هدایت انبیا امکان‌پذیر است (تفسیر نور، ج ۵: ۵۰۵).

۲.۳. پذیرش توبه دیگران

خدای متعال به منظور آموزش بندگان خود و بازگشت آن‌ها از انحرافات، راه توبه را به او نشان داده است. از اهداف مهم تربیت رهایی از کج‌روی‌ها و گام برداشتن در مسیر خیر و نیکی است. قبول توبه و ارائه‌ی راه آن، از شئون تربیت و ربوبیت خداست (تفسیر نور، ج ۱: ۹۹). « فَتَلَقَىٰ آدَمَ مِنْ رَبِّهِ كَلِمَاتٍ فَتَابَ عَلَيْهِ إِنَّهُ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ » (بقره، ۳۷).

۲.۴. هجرت هدف‌دار

پویایی و عدم سکون لازمه رشد و تحول در هر موجود زنده‌ای است. استاد قرائتی در تفسیر خود، هجرت هدف‌دار را وسیله‌ی رشد و تربیت انسان می‌داند (تفسیر نور، ج ۷: ۱۳۱). «وَقَالَ إِنِّي ذَاهِبٌ إِلَىٰ رَبِّي سَيَهْدِينِ» (صافات، ۹۹). هجرت و نقل مکان باعث می‌شود افراد در موقعیت مکانی جدید با افراد متفاوتی روبرو می‌شود و با افکار، رفتارها و فرهنگ‌های متنوع دیگران آشنا می‌شود.

۲.۵. معرفی الگوهای صالح و تجلیل از آن‌ها

اغلب رفتارهایی که انسان‌ها از خود نشان می‌دهند از طریق مشاهده و تقلید و الگوبرداری از رفتارهای دیگران است. بدیهی است که انسان در تربیت، نیازمند الگو می‌باشد. قرآن کریم نیز همواره به توصیف رفتار افرادی خاص می‌پردازد. انبیا، شهدا، صدیقین و صالحان، نمونه‌های زیبای انسانیت‌اند. «صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ» (فاتحه، ۷). نقش الگوها در تربیت نباید فراموش شود (تفسیر نور، ج ۸: ۹۰). «وَأَذْكُرُ عَبْدَنَا دَاوُودَ ذَا الْأَيْدِ إِنَّهُ أَوَّابٌ» (ص ۱۷). البته آنچه در اینجا به‌عنوان الگو معرفی می‌گردد الگوهای نیک و مثبت است. همچنین تجلیل از مردان والا و اسوه، از عوامل تربیت است (تفسیر نور، ج ۵: ۱۹). «ذُرِّيَّةً مِنْ حَمَلْنَا مَعَ نُوحٍ إِنَّهُ كَانَ عَبْدًا شَكُورًا» (اسراء، ۳).

۲.۶. بهره‌گیری از مثال‌های قرآنی

مثال‌های قرآن، وسیله تربیت و رشد است (تفسیر نور، جلد ۱: ۸۳). «فَيَعْلَمُونَ أَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ» (بقره، ۲۶). خداوند متعال در قرآن کریم در بسیاری از آیات به منظور تبیین مسائل و موضوعات از تمثیل استفاده نموده و مثال‌هایی عینی و قابل‌فهم را بیان نموده است.

۲.۷. استفاده از عنصر ترس و ارعاب

در تربیت گاهی لازم است از اهرم ترس و ارعاب استفاده شود (تفسیر نور، جلد ۲، ص ۲۰۳). «وَرَفَعْنَا فَوْقَهُمُ الطُّورَ» (نساء، ۱۵۴). تهدید در جای خود، یکی از عوامل مؤثر تربیتی است (تفسیر نور، جلد ۴: ۱۲۰). «وَكَذَلِكَ أَخَذُ رَبُّكَ إِذَا أَخَذَ الْقُرَىٰ وَهِيَ ظَالِمَةٌ إِنَّ أَخَذَهُ أَلِيمٌ شَدِيدٌ» (هود، ۱۰۲). تربیت، هم به تهدید نیاز دارد و هم به ارشاد (تفسیر نور، جلد ۴، ص ۳۲۱). «إِنَّمَا أَنْتَ مُنذِرٌ وَلِكُلِّ قَوْمٍ هَادٍ» (رعد، ۷). برای تربیت و ترغیب، گاهی باید از

اهرم تهدید استفاده کرد (تفسیر نور، جلد: ۱۰۷). «وَإِنْ تَوَلَّوْا يَسْتَبَدِلْ» (محمد، ۳۸). تهدید بخصوص برای سرکوب کردن افراد مغرور و لجوج، یک وسیله‌ی تربیتی است (تفسیر نور، جلد ۱: ۱۳۰). «وَرَفَعْنَا فَوْقَكُمُ الطُّورَ» (بقره، ۶۳).

۲.۸. پرهیز از طاغوت

طاغوت‌ها، نظام خانواده و تربیت فرزندان را نابود می‌کنند (تفسیر نور، جلد ۱: ۳۲۰). «نَسَاؤُكُمْ حَرْثٌ لَّكُمْ» (بقره، ۲۲۳). طاغوت‌ها یا حکومت‌های ظالم و فاسد اگر بر جامعه مسلط باشند با اهرم تعلیم و تربیت خاص خود زمینه‌ی فساد و ازهم‌گسیختگی نظام خانواده و در نتیجه تربیت صحیح نسل‌های جدید را با مخاطره مواجهه خواهند کرد.

۲.۹. توجه به صفات خداوند متعال

قرآن کریم در آیات متعددی به بیان صفات خدا پرداخته است. استاد قرائتی در ذیل تفسیر آیه‌الکرسی بیان می‌نماید که هر یک از صفات خدا مانند: قیوم، حی، علیم، قدیر و عظیم، نقش سازنده‌ای در تربیت انسان دارد. زیرا بهترین مکتب آن است که به پیروان خود امید و عشق بدهد، سرنوشت و آینده آنان را روشن کند و پیروانش نیز بدانند که هر لحظه زیر نظر هستند، لغزش‌هایشان قابل عفو است و حاکم آنان مهربان است (تفسیر نور، جلد ۱: ۴۰۵).

۲.۱۰. استفاده از رهنمودهای قرآن و سایر کتب آسمانی

نزول کتب آسمانی، برای پرورش و تربیت انسان‌هاست (تفسیر نور، جلد ۱: ۴۵۵). «أَمَّا الرَّسُولُ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْهِ مِنْ رَبِّهِ» (بقره، ۲۸۵). فرستادن پیامبران و کتب آسمانی، از شئون ربوبی خداوند برای هدایت و تربیت مردم است (تفسیر نور، جلد ۴، ص ۵۰۸). «أَنْزَلَ رَبُّكُمْ» (نحل، ۲۴). هدف از نزول کتاب، همراه با پیامبر هشداردهنده، تربیت و رحمت است (تفسیر نور، جلد ۱: ۴۸۹). «رَحْمَةً مِّنْ رَبِّكَ» (دخان، ۶). قرآن به‌عنوان کامل‌ترین کتاب آسمانی وسیله‌ی رشد و تربیت است (تفسیر نور، جلد ۳: ۵۷۰). «هَذَا الْقُرْآنُ ... مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ» (یونس، ۳۷). «أَنْزَلَ إِلَيْكَ مِنَ رَبِّكَ» (مائده، ۶۷). قرآن، جلوه‌ای از ربوبیت خداوند و برنامه‌ای جامع برای رشد و تربیت انسان است (تفسیر نور، جلد ۹: ۴۴۲). «تَنْزِيلٌ مِّنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ» (واقعه، ۸۰). قرآن، برای رشد و تربیت انسان‌ها و جوامع بشری، از یک‌سو به نیت‌ها، شیوه‌ها، ابزارها، نیازها، الگوها، فرصت‌ها، نیروها، امکانات، تجربه‌ها، ابتکارات، مشارکت‌ها، مشورت‌ها، ظرفیت‌ها، اولویت‌ها و بایدها و نبایدها توجه کرده است و از سوی دیگر به آفات و آسیب‌ها از قبیل حسادت‌ها، رقابت‌ها، وسوسه‌ها، تک‌روی‌ها، خودباختگی‌ها، باج دادن‌ها، تشویق‌های نابجا، اسراف‌ها و تجمل‌گرایی‌ها، تملق‌ها و سازش‌ها، تأخیرها و تعجیل‌ها، اعتمادهای نابجا و سوءظن‌ها، فتنه‌ها و سم‌پاشی‌ها و شایعات و صدها آسیب دیگر اشاره کرده است^۱.

۲.۱۱. بهره‌گیری توأمان از بیم و امید

بیم و امید در کنار هم نقش تربیتی دارند. امید، به‌تنهایی سبب غرور، و بیم از تنهایی، سبب یأس می‌شود (تفسیر نور، جلد ۱: ۴۹۷). «وَيُحَذِّرُكُمُ اللَّهُ نَفْسَهُ وَاللَّهُ رَءُوفٌ بِالْعِبَادِ» (آل عمران، ۳۰). در تربیت باید افراد را میان

۱. مقدمه‌ی جلد یازدهم تفسیر نور

بیم و امید نگاه داشت (تفسیر نور، جلد ۱: ۴۰۵). «لَعَلَّ السَّاعَةَ تَكُونُ قَرِيْبًا» (احزاب، ۶۳). ترس از عقوبت، همراه با امید به مغفرت و رحمت الهی، مایه‌ی تربیت و رشد است (تفسیر نور، جلد ۳، ص ۲۰۸). «وَإِذْ تَأَذَّنَ رَبُّكَ لِيُبْعَثَنَّ عَلَيْهِمْ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ مَنْ يَسُومُهُمْ سُوءَ الْعَذَابِ إِنَّ رَبَّكَ لَسَرِيعُ الْعِقَابِ وَإِنَّهُ لَغَفُورٌ رَحِيمٌ» (اعراف، ۱۶۷).

۲.۱۲. توجه وراثت، والدین و خانواده

وراثت در تربیت نقش مهمی دارد (تفسیر نور، جلد ۱۰: ۲۳۹). «وَلَا يَلِدُوا إِلَّا فَاَجْرًا كَفَّارًا» (نوح، ۲۷). والدین و نیاکان، از نظر وراثت در تربیت نسل مؤثرند (تفسیر نور، جلد ۵: ۲۸۷). «أُولَئِكَ الَّذِينَ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ مِنَ النَّبِيِّينَ مِنْ ذُرِّيَةِ آدَمَ وَمِمَّنْ حَمَلْنَا مَعَ نُوحٍ وَمِنْ ذُرِّيَةِ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْرَائِيلَ» (مریم، ۵۸). اولین مرحله تربیت، کانون خانواده است (تفسیر نور، جلد ۵: ۴۱۳). «وَأْمُرْ أَهْلَكَ بِالصَّلَاةِ وَاصْطَبِرْ عَلَيْهَا لَا نَسْأَلُكَ رِزْقًا نَحْنُ نَرْزُقُكَ وَالْعَاقِبَةُ لِلتَّقْوَى» (طه، ۱۳۲). رفتار نیاکان در تربیت فرزندان مؤثر است، هر چند بر آن سفارش هم نکنند (تفسیر نور، جلد ۵: ۴۶۱). «قَالَ لَقَدْ كُنْتُمْ أَنْتُمْ وَآبَاؤُكُمْ فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ» (انبیاء، ۵۴). ازدواج با همسران غیر مؤمن نیز می‌تواند تأثیر منفی بر تربیت فرزندان و نسل آینده انسان بگذارد (تفسیر نور، جلد ۱: ۳۴۶). «وَلَا تَنْكِحُوا الْمُشْرِكَاتِ» (بقره، ۲۲۱).

۲.۱۳. توجه به تغذیه و محیط سالم

مادری همانند مریم، محل تربیتی مثل مسجد و سرپرستی همچون زکریای پیامبر و با تغذیه‌ای بهشتی، محصولش فرزندی چون عیسی می‌شود (تفسیر نور، جلد ۱: ۵۰۵). «فَتَقَبَّلَهَا رَبُّهَا بِقَبُولٍ حَسَنٍ وَأَنْبَتَهَا نَبَاتًا حَسَنًا وَكَفَّلَهَا زَكَرِيَّا كُلَّمَا دَخَلَ عَلَيْهَا زَكَرِيَّا الْمِحْرَابَ وَجَدَ عِنْدَهَا رِزْقًا» (آل عمران، ۳۷). در مکتب تربیتی اسلام، در تغذیه نیز خدا مطرح است (تفسیر نور، جلد ۶: ۴۵). «فَاذْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ عَلَيْهَا» (حج، ۳۶). استاد قرائتی در ذیل تفسیر سوره‌ی مطففین بیان می‌کند که: امروزه هیچ یک از دانشکده‌های علوم تربیتی و روانشناسی دنیا، سخنی از تأثیر لقمه‌ی حلال و حرام در تربیت و روح انسان مطرح نمی‌کنند و دانشمندان شرق و غرب عالم از تأثیر تغذیه بر تربیت غافل‌اند.

۲.۱۴. فراهم نمودن امکانات مادی

برخلاف برداشت ناصحیح بسیاری از عوام که امکانات مادی و دنیوی را زمینه‌ساز انحراف از راه حق می‌پندارند و پیروان برخی مسلک‌ها که ترک دنیا و نعمت‌های موجود در آن را تنها راه رسیدن به قرب الهی می‌دانند. استاد قرائتی در تفسیر خود بیان می‌کند که امکانات مادی در جهت تربیت و تکامل انسان است (تفسیر نور، جلد ۵: ۴۸). «وَإِمَّا تُعْرِضَنَّ عَنْهُمْ اِبْتِغَاءَ رَحْمَةٍ مِّنْ رَبِّكَ تَرْجُوهَا فَقُلْ لَهُمْ قَوْلًا مَّيْسُورًا» (اسراء، ۲۸).

۲.۱۵. توجه به اعمال عبادی

عبادت، مایه‌ی تربیت انسان است (تفسیر نور، جلد ۳: ۵۱۱). «يَا مَرْيَمُ اقْنُتِي لِرَبِّكِ وَاسْجُدِي وَارْكَعِي مَعَ الرَّاكِعِينَ» (آل عمران، ۴۳). قرآن و نماز در رأس برنامه‌های تربیتی است (تفسیر نور، جلد ۷: ۱۵۱). «يَتْلُونَ كِتَابَ اللَّهِ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ» (فاطر، ۲۹). مبرهن است که قرائت قرآن و تأسی به آن و برپاداشتن نماز به‌عنوان مهم‌ترین عمل عبادی زمینه را برای تربیت صحیح انسان فراهم می‌سازد.

۲.۱۶. یادآوری معجزات الهی

در طول تاریخ، هرگاه پیامبری از سوی خداوند متعال مبعوث می‌گردید، مردم از آن‌ها درخواست معجزه و کارهای فراتر از توان بشر می‌کردند. اگرچه معجزات بیشتر به‌منظور اثبات حقانیت رسولان بوده است اما معجزه، جلوه‌ای از ربوبیت خدا و در راستای هدایت و تربیت انسان‌هاست (تفسیر نور، جلد: ۵۱۷). «وَجِئْتُمْ بِآيَةٍ مِّن رَّبِّكُمْ» (آل عمران، ۵۰). انجام کارهای خارق‌العاده و معجزه، از شئون ربوبیت خداوند و در مسیر تربیت افراد است (تفسیر نور، جلد ۵، ص ۱۱۴). «قَالَ كَذَلِكَ قَالَ رَبُّكَ هُوَ عَلَيَّ هَيِّنٌ وَقَدْ خَلَقْتَنكَ مِن قَبْلُ وَلَمْ تَكُ شَيْئًا» (مریم، ۹).

۲.۱۷. اهتمام به غرایز و علایق انسانی

انسان دارای مجموعه‌ای از غرایز متنوع است که بسیاری از اعمال و رفتارهای او متأثر از این غرایز است. این غریزه‌های انسانی می‌تواند عامل مناسبی در مسیر تربیت او باشد. به‌طور مثال، در انسان غریزه‌ی محبوب شدن است که باید از این غریزه برای تربیت استفاده کرد (تفسیر نور، جلد ۲: ۱۵۴). «إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ ...» (نساء، ۱۰۷). در انسان غریزه سودجویی است. قرآن از این غریزه در تربیت انسان‌ها استفاده می‌کند (تفسیر نور، جلد: ۱۸۲). «مَنْ كَانَ يُرِيدُ ثَوَابَ الدُّنْيَا» (نساء، ۱۳۴). باید از غریزه‌ی منفعت‌خواهی مردم نیز در راه تبلیغ و تربیت آنان استفاده کرد (تفسیر نور، جلد ۲: ۴۸۹). «قُلْ أَدْعُو مِن دُونِ اللَّهِ مَا لَا يَنْفَعُنَا وَلَا يَضُرُّنَا» (انعام، ۷۱).

۲.۱۸. یادآوری عذاب الهی و فرجام ظالمان و کافران

در برخی از آیات قرآن کریم به نازل شدن عذاب الهی بر ظالمان و کافران در نتیجه اعمال زشت و طغیان‌گری آن‌ها اشاره شده است. عذاب الهی و بیان آن در مسیر تربیت انسان‌ها است (تفسیر نور، جلد ۴: ۹۶). «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَعْرِضْ عَن هَذَا إِنَّهُ قَدْ جَاءَ أَمْرُ رَبِّكَ وَإِنَّهُمْ آتِيهِمْ عَذَابٌ غَيْرُ مَرْدُودٍ» (هود، ۷۶). هلاکت ظالمان نیز مایه‌ی عبرت و عامل تربیت دیگران است (تفسیر نور، جلد ۲: ۴۵۹). «فَقُطِعَ دَابِرُ الْقَوْمِ الَّذِينَ ظَلَمُوا وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ» (انعام، ۴۵). بدون تردید قهر الهی در دنیا، برای تربیت است نه انتقام (تفسیر نور، جلد ۴: ۵۱۵). «هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا أَنْ تَأْتِيَهُمُ الْمَلَائِكَةُ أَوْ يَأْتِيَ أَمْرُ رَبِّكَ...» (نحل، ۳۳). توجه به فرجام شوم کافران هم نقش مهمی در تربیت انسان دارد (تفسیر نور، جلد ۵: ۱۶۵). «لِلظَّالِمِينَ نَارًا أَحَاطَ بِهِمْ» (کهف، ۲۹).

۲.۱۹. تبیین و ممنوعیت منکرات

در آیات متعدد قرآن کریم انسان‌ها از انجام برخی امور و اعمال بر حذر داشته شده‌اند و انجام آن‌ها حرام اعلام شده است. این اعمال زشت تحت عنوان منکرات بیان می‌گردند. ممنوعیت منکرات، جهت تکامل و تربیت انسان است (تفسیر نور، جلد ۲: ۵۸۲). «قُلْ تَعَالَوْا أَتْلُ مَا حَرَّمَ رَبِّي عَلَيْكُمْ» (انعام، ۱۵۱). تحریم‌های الهی، در مسیر تربیت و رشد و تکامل انسان است (تفسیر نور، جلد ۳: ۵۶). «حَرَّمَ رَبِّي» (اعراف، ۳۳).

۲.۲۰. تسلیم شدن و پیروی از آیات و دستورات الهی

پیروی از آیات الهی، سبب رشد و تربیت بشر است (تفسیر نور، جلد ۳: ۱۷). «اتَّبِعُوا مَا أَنْزَلَ إِلَيْكُم مِّن رَّبِّكُمْ» (اعراف، ۳). آیات قرآن، بستری برای توکل به خدا و تربیت انسان‌های موحد است (تفسیر نور، جلد ۹: ۱۳۶). «وَأُخْرَى لَمْ تَقْدِرُوا عَلَيْهَا قَدْ أَحَاطَ اللَّهُ بِهَا وَكَانَ اللَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرًا» (فتح، ۲۱). دستورات الهی، برخاسته

از ربوبیت او و برای تربیت انسان است (تفسیر نور، جلد ۹: ۲۶۲). «فَعَتُوا عَنْ أَمْرِ رَبِّهِمْ فَأَخَذَتْهُمُ الصَّاعِقَةُ وَهُمْ يَنْظُرُونَ» (ذاریات، ۴۴). لزوم عبودیت و بندگی خداوند عمل به دستورات او و تسلیم شدن در برابر اوست. اجابت دستورات خدا، سبب پرورش ماست (تفسیر نور، جلد ۱: ۴۷۱). «اسْتَجِيبُوا لِرَبِّكُمْ» (شوری، ۴۷). عمل به دستورات الهی، بستر رشد و تقوا هست «لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ» (بقره، ۱۸۷). تسلیم خدا شدن نیز مایه‌ی رشد و تربیت خود ماست (تفسیر نور، جلد ۲: ۴۸۹) «لِنُسَلِّمَ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ» (انعام، ۷۱).

۲.۲۱. آگاهی عمیق از مسائل مورد نیاز

تربیت امری پیچیده و دارای ابعاد گوناگون است بنابراین نیاز به آگاهی و شناخت عمیق دارد (تفسیر نور، جلد ۲، ص ۵۴۰). «إِنَّ رَبَّكَ هُوَ أَعْلَمُ بِمَنْ ضَلَّ عَنْ سَبِيلِهِ وَهُوَ أَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِينَ» (نحل، ۱۲۵).

۲.۲۲. توجه و یادآوری نعمت‌های الهی

آنچه خدا به نیکان بدهد یا از آنان بگیرد، برای تربیت آنان است (تفسیر نور، جلد ۴: ۲۹۱). «رَبِّ قَدْ آتَيْتَنِي (يوسف، ۱۰۱) - رَبِّ السَّجْنِ أَحَبُّ (يوسف، ۳۳)». دادن و گرفتن‌های خدا، بر اساس ربوبیت و تربیت اوست (تفسیر نور، جلد ۵: ۱۷۴). «فَعَسَىٰ رَبِّي أَن يُؤْتِيَنِي» (کهف، ۴۰). خداوند نعمت‌ها را برای رشد و تربیت همه‌جانبه انسان و جن آفریده است (تفسیر نور، جلد ۹: ۳۸۶). «فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ» (الرحمن، ۱۳). نعمت‌های الهی باید در مسیر رشد و تربیت انسان باشد (تفسیر نور، جلد ۱۰: ۵۲۰). «وَأَمَّا بِنِعْمَةِ رَبِّكَ فَحَدِّثْ» (ضحی، ۱۱).

۲.۲۳. توجه به اوامر و نواهی خداوند متعال

احکام و اوامر و نواهی و هشدارهای خداوند همواره در جهت رشد و تربیت انسان است (تفسیر نور، جلد ۳: ۴۰). «نَادَاهُمَا رَبُّهُمَا أَلَمْ أَنْهَكُمَا» (اعراف، ۲۲). «ذَلِكَ بِمَا أَوْحَىٰ إِلَيْكَ رَبُّكَ مِنَ الْحِكْمَةِ ...» (اسراء، ۳۹). احکام و شریعت دین، برای رشد و تربیت انسان است (تفسیر نور، جلد ۹: ۶۱). «وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَآمَنُوا بِمَا نُزِّلَ عَلَىٰ مُحَمَّدٍ وَهُوَ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ كَفَّرَ عَنْهُمْ سَيِّئَاتِهِمْ وَأَصْلَحَ بَالَهُمْ» (محمد، ۲).

۲.۲۴. یادآوری سرگذشت پیشینیان

خداوند متعال در بسیاری از آیات قرآن کریم به بیان سرگذشت اقوام پیشین و سرانجام آن‌ها پرداخته است. بنابراین یکی از عوامل تربیت و هدایت مردم، توجه به نعمت‌ها و یادآوری سرگذشت پیشینیان است (تفسیر نور، جلد ۳: ۱۱۳). «وَأَذْكُرُوا لِقَائِكُمْ قَلِيلًا فَكَثَرْتُمْ قَلِيلًا فَكَثَرْتُمْ» (اعراف، ۸۶). تاریخ گذشتگان، عامل تربیت و هشدار برای آیندگان است (تفسیر نور، جلد ۵: ۱۹). «ذُرِّيَّةً مِنْ حَمَلْنَا مَعَ نُوحٍ إِنَّهُ كَانَ عَبْدًا شَكُورًا» (اسراء، ۳).

۲.۲۵. استفاده از روش تشویق و تنبیه

تشویق و تنبیه، مهر و قهر، هر دو سازنده و تربیت‌کننده است (تفسیر نور، جلد ۹: ۲۰۹). «بِالْحَسَنَاتِ وَالسَّيِّئَاتِ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ» (اعراف، ۱۶۸). پاداش و کیفر، لازمه‌ی تربیت و از شئون ربوبیت است (تفسیر نور، جلد ۵: ۱۷۹). «الْمَالُ وَالْبَنُونَ زِينَةُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَالْبَاقِيَاتُ الصَّالِحَاتُ خَيْرٌ عِنْدَ رَبِّكَ ثَوَابًا وَخَيْرٌ أَمَلًا» (کهف، ۴۶). قهر و غضب از لوازم

تربیت است (تفسیر نور، جلد ۵: ۳۷۵). «غَضَبٌ مِّن رَّبِّكُمْ» (طه، ۸۶). تنبیه و کیفر از شئون ربوبیت است و جنبه تربیتی دارد (تفسیر نور، جلد ۱۰: ۱۸۰). «فَطَافَ عَلَيْهَا طَائِفٌ مِّن رَّبِّكَ وَهُمْ نَائِمُونَ» (قلم، ۱۹).

۲.۲۶. جهاد

حرکت در مسیر جنگ و جهاد در راه خدا، عامل رشد و تربیت است (تفسیر نور، جلد ۳: ۲۷۰). «كَمَا أَخْرَجَكَ رَبُّكَ مِن بَيْتِكَ بِالْحَقِّ وَإِنَّ فَرِيقًا مِّنَ الْمُؤْمِنِينَ لَكَارِهُونَ» (انفال، ۵).

۲.۲۷. توجه به توسل و شفاعت

شفاعت، وسیله تربیت و رشد است، زیرا شفاعت شونده با اولیای خدا که شفاعت کننده هستند، رابطه‌ی معنوی برقرار می‌کند (تفسیر نور، جلد ۹: ۳۱۸). «وَكَمْ مِّن مَّلَكٍ فِي السَّمَاوَاتِ لَا تُغْنِي شَفَاعَتُهُمْ شَيْئًا إِلَّا مَن بَعْدَ أَنْ يَأْذَنَ اللَّهُ لِمَن يَشَاءُ وَيَرْضَى» (نجم، ۲۶).

۲.۲۸. دوستی، هم‌نشینی و همراهی با راست‌گویان

دوستی، هم‌نشینی و همراهی با راست‌گویان، یکی از عوامل تربیت و جلوگیری انسان از انحراف است (تفسیر نور، جلد ۳: ۵۱۸). «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَكُونُوا مَعَ الصَّادِقِينَ» (توبه، ۱۱۹).

۲.۲۹. یادآوری قیامت

یاد قیامت، عامل تربیت است (تفسیر نور، جلد ۴: ۳۰۱). «أَفَأَمِنُوا أَنْ تَأْتِيَهُمْ غَاشِيَةٌ مِّنْ عَذَابِ اللَّهِ أَوْ تَأْتِيَهُمُ السَّاعَةُ بَغْتَةً وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ» (یوسف، ۱۰۷). ترسیم صحنه‌های سخت قیامت، بهترین وسیله‌ی تربیت است (تفسیر نور، جلد ۷: ۴۴۶). «مَوْقُوفُونَ عِنْدَ» (سبأ، ۳۱). بازگویی صحنه‌های قیامت، عامل انذار و تربیت است (قرآن، پیامبر را مأمور می‌کند تا چنین روزی را به یاد مردم بیندازد). (تفسیر نور، جلد ۸: ۳۲۷). «وَيَوْمَ يُنْشَرُ أَعْدَاءُ اللَّهِ إِلَى النَّارِ فَهُمْ يُوزَعُونَ» (فصلت، ۱۹). وجود قیامت و نظام کیفر و پاداش، نشانه ربوبیت خداوند در جهت تربیت انسان است که ستایش پروردگار را می‌طلبد (تفسیر نور، جلد ۹: ۴۴۸) «فَسَبِّحْ بِاسْمِ رَبِّكَ الْعَظِيمِ» (واقع، ۹۶).

۲.۳۰. ایمان به علم و حضور خداوند نسبت به اعمال و افکار انسان‌ها

آیات بسیاری است که در رابطه با علم خداوند به اعمال کوچک و بزرگ و ظاهر و پنهان و حتی افکار و نیات انسان‌ها در قرآن مجید آمده است و اگر انسان‌ها به چنین علمی از طرف پروردگار ایمان داشته باشند، می‌تواند بهترین عامل حیا و تقوا و بزرگ‌ترین وسیله تربیت آن‌ها باشد زیرا سبب تشویق نیکوکاران و تهدید بدکاران می‌گردد. جالب آنکه خداوند، علم خود را به حرف‌های سری و کارهای مخفی و شبانه، قبل از کلام‌های علنی و کارهای آشکار روزانه ذکر کرده است (تفسیر نور، جلد ۴: ۳۲۳). «عَالِمِ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ الْكَبِيرِ الْمُتَعَالِ» (رعد، ۹). توجه به علم و آگاهی خدا به گناهان، برای تربیت ما کافی است (تفسیر نور، جلد ۳: ۳۳). «وَكَمْ أَهْلَكْنَا مِنَ الْقُرُونِ مِن بَعْدِ نُوحٍ وَكَفَىٰ بِرَبِّكَ بِذُنُوبِ عِبَادِهِ خَبِيرًا بَصِيرًا» (اسراء، ۱۷). استاد قرائتی در نکته‌ای از تفسیر سوره حدید، بیان می‌کند که ایمان به علم و حضور خداوند، بهترین و قوی‌ترین وسیله تربیت است. اگر انسان بداند هر لحظه خداوند با اوست و تمام کارهایش زیر نظر اوست، هرگز اجازه این‌همه تجاوز و قانون‌شکنی به خود نمی‌دهد.

۲.۳۱. تشکر از نعمت‌های الهی

از اعمال بسیار پسندیده شکرگزاری نعمت‌های خداوند متعال است. استاد قرائتی در تفسیر آیه‌ای از سوره ابراهیم بیان می‌کند که خداوند برای تربیت ما، شکر را لازم کرد نه آن که خود محتاج شکر باشد (تفسیر نور، جلد ۴: ۳۹۰). «وَإِذْ تَأَذَّنَ رَبُّكُمْ لَئِن شَكَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّكُمْ وَلَئِن كَفَرْتُمْ إِنَّ عَذَابِي لَشَدِيدٌ» (ابراهیم، ۷).

۲.۳۲. بخشش و رحمت نسبت به دیگران

آمرزش و رحمت، از شئون ربوبیت الهی و لازمه‌ی تربیت است (تفسیر نور، جلد ۴: ۴۸۱). «وَ رَبُّكَ الْعَفُورُ ذُو الرَّحْمَةِ» (کهف، ۵۸). بخشش، از شئون ربوبیت و زمینه‌ی پرورش است (تفسیر نور، جلد ۱: ۴۵۵). «عَفْرَانَكَ رَبَّنَا» (بقره، ۲۸۵).

۲.۳۳. انفاق

انفاق آشکار، سبب تربیت نسل و تشویق دیگران و رفع تهمت از خود است و انفاق پنهانی عامل رشد و اخلاص است (تفسیر نور، جلد ۴: ۴۱۴). «يُنْفِقُوا مِمَّا رَزَقْنَاهُمْ سِرًّا وَعَلَانِيَةً» (ابراهیم، ۳۱). انفاق، تنها پاداش اخروی ندارد، بلکه سبب رشد و تکامل وجودی خود انسان می‌گردد (تفسیر نور، جلد ۴: ۴۱۴). «مَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ» (بقره، ۲۶۱).

۲.۳۴. ارتباط مستمر با خداوند متعال

تسبیح و حمد، زمانی وسیله رشد و تربیت و سبب تقویت توحید است که هر صبح و شام و دائمی باشد (تفسیر نور، جلد ۸: ۲۷۵). «وَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ بِالْعَشِيِّ وَالْإِبْكَارِ» (غافر، ۵۵). تسبیح خداوند در راستای تربیت انسان است (تفسیر نور، جلد ۱۰: ۲۰۸). «فَسَبِّحْ بِاسْمِ رَبِّكَ الْعَظِيمِ» (الحاقه، ۵۲). تسبیح او سبب رشد و پرورش شما است. دعا، وسیله‌ی رشد و هدایت است (تفسیر نور، جلد ۱: ۲۹۰). «إِذَا دَعَا دَعَاً فَلْيَسْتَجِيبُوا لِي وَلْيُؤْمِنُوا بِي لَعَلَّهُمْ يَرْشُدُونَ» (بقره، ۱۸۶). گفتگو با خداوند، کلید رشد و تربیت انسان است (تفسیر نور، جلد ۸: ۲۸۰). «وَ قَالَ رَبُّكُمْ اذْعُونِي اَسْتَجِبْ لَكُمْ» (غافر، ۶۰).

۲.۳۵. توجه به پدیده‌های الهی

جهان هستی سرشار از نشانه‌ها و پدیده‌هایی است که بیانگر عظمت و قدرت خداوند متعال است. استاد قرائتی در ذیل تفسیر سوره کهف اشاره می‌کنند که هر پدیده‌ای نشانه و کلمه‌ای از پروردگار و در مسیر رشد و تربیت انسان است (تفسیر نور، جلد ۵: ۲۳۵). «لِكَلِمَاتِ رَبِّي» (کهف، ۱۰۹).

۲.۳۶. توجه به حسابرسی اعمال

یکی از اعمال پسندیده‌ی انسان توجه به اعمال و رفتار و حسابرسی آن‌ها بر اساس ملاک‌ها و معیارهای الهی است. حسابرسی اعمال، از شئون مدیریت و تربیت است (تفسیر نور، جلد ۹: ۳۹۵). «سَنَفْرُغُ لَكُمْ أَيَّهَ الثَّقَلَانِ» (الرحمن، ۳۱).

۲.۳۷. توجه به سنت آزمایش و ابتلاء

انسان همواره در مسیر زندگی با سختی‌ها و آسانی‌های فراوانی روبرو می‌شود و در برابر این سختی‌ها گاه دچار نومیدی و یأس می‌شود و توان استقامت خود را از دست می‌دهد و در مقابل در هنگام خوشی و آسانی ممکن

است دچار غرور و طغیان شود. ناگواری ها و آزادی ها و آسانی ها، هردو وسیله ی آزمایش و تربیت انسان هستند (تفسیر نور، جلد ۱: ۱۱۴). «بَلَاءٌ مِّن رَّبِّكُمْ» (بقره، ۴۹). آزمایش و بلا در راستای تربیت انسان و از شئون ربوبیت الهی است (تفسیر نور، جلد ۴: ۳۸۸). «فَأَمَّا الْإِنْسَانُ إِذَا مَا ابْتَلَاهُ رَبُّهُ فَأَكْرَمَهُ وَنَعَّمَهُ فَيَقُولُ رَبِّي أَكْرَمَنِ» (فجر، ۱۵). از جمله آزمایش های الهی وسعت یا تنگی رزق است. این وسعت یا تنگی رزق، از شئون ربوبیت خدا و برای رشد و تربیت انسان هاست (تفسیر نور، جلد ۵: ۵۰). «إِنَّ رَبَّكَ يَبْسُطُ الرِّزْقَ» (اسراء، ۳۰). سختی ها و مخالفت ها، انسان را تربیت می کند (تفسیر نور، جلد ۶: ۲۵۱). «وَكَذَلِكَ جَعَلْنَا لِكُلِّ نَبِيٍّ عَدُوًّا مِّنَ الْمُجْرِمِينَ وَكَفَىٰ بِرَبِّكَ هَادِيًّا وَنَصِيرًا» (فرقان، ۳۱). فراز و نشیب ها، یک سنت الهی در راه تربیت انسان هاست (تفسیر نور، جلد ۷: ۳۵). «وَلَمَّا تَوَجَّهَ تِلْقَاءَ مَدْيَنَ قَالَ عَسَىٰ رَبِّي أَن يَهْدِيَنِي سَوَاءَ السَّبِيلِ» (قصص، ۲۲). استاد قرائتی همچنین در تفسیر آیه ۱۲۴ سوره بقره بیان می دارند، تلخی ها و شیرینی های زندگی، همه ابزار امتحان هستند. گاهی افرادی با شداید و مصائب آزمایش می شوند و برخی دیگر با رفاه، ناگزیر همه مردم حتی انبیا مورد امتحان قرار می گیرند. این امتحانات و آزمایش ها برای رشد و پرورش مردم است. آزمایش های خداوند برای رفع ابهام نیست، بلکه برای شکوفایی استعدادها و پرورش انسان ها است (تفسیر نور، جلد ۱: ۲۳۸). «وَ لَنَبْلُوَنَّكُمْ بِشَيْءٍ مِّنَ الْخَوْفِ وَالْجُوعِ وَنَقْصٍ مِّنَ الْأَمْوَالِ وَالْأَنْفُسِ وَالثَّمَرَاتِ وَبَشِّرِ الصَّابِرِينَ» (بقره، ۱۵۵). بنابراین فلسفه ی آزمایش های الهی، پرورش انسان هاست (تفسیر نور، جلد ۶: ۲۴۰). «وَ جَعَلْنَا بَعْضَكُمْ لِبَعْضٍ فِتْنَةً أَتَصْبِرُونَ وَكَانَ رَبُّكَ بَصِيرًا» (فرقان، ۲۰).

۳. بحث و نتیجه گیری

از مهم ترین و پیچیده ترین مسائل در هر جامعه مسئله ی تعلیم و تربیت است، سعادت یا خسران جوامع در گرو این امر مهم است. هر دین و مکتبی جهت رشد و تعالی پیروان خود مبانی تربیتی خاصی دارد و عواملی را به عنوان زیربنا و وسیله ی دستیابی به تربیت مورد توجه خود معرفی می نماید. دین مبین اسلام - که کامل ترین و آخرین دین الهی است - نیز در این زمینه عواملی را در قرآن کریم بیان فرموده است که در پژوهش حاضر به بررسی این عوامل در قرآن کریم و از دیدگاه مفسر و معلم بزرگ قرآن، استاد قرائتی در تفسیر نور پرداخته شده است. قرآن کریم، جامع ترین و کامل ترین کتاب آسمانی است و آنچه سبب هدایت، تربیت و رشد انسان هاست، در قرآن آمده است.

با توجه به اینکه خداوند متعال در آیات متعددی از قرآن کریم خود را «رب» یعنی مربی و پرورش دهنده ی جهان هستی معرفی نموده است و هر مربی برای پرورش دادن، اصول و مبانی خاصی دارد و از آن جایی که ملاک ها و معیارهای خداوند متعال متقن ترین و بهترین معیارها برای تربیت و رشد همه جانبه انسان جهت رسیدن به قرب الهی و نیل به سعادت دنیا و آخرت هست، ضرورت دارد تا عوامل مهم تربیتی کشف و ترویج گردد تا دستورالعمل جامعی برای عموم مردم به ویژه متولیان تربیت باشد تا بتوانند هرچه بهتر راه رسیدن به کمال و سعادت را برای متریبان هموار نمایند.

بر اساس نتایج حاصل از تحلیل تفسیر نور، عوامل متعددی به عنوان عوامل تربیت بیان شده است. از عوامل و اسباب مهم تربیت، یاری خداوند متعال که بدون یاری او تربیت ناقص و دارای کاستی است. انسان ها همواره در مسیر تربیت نیازمند یاری و مدد الهی هستند که این امر نشان از سختی و مشقت مسیر صحیح تربیت و کمال

است؛ عامل دیگر تربیت، استفاده از راهنمایی انبیای الهی است که هدف اصلی بعثت آن‌ها هدایت و تربیت بشر بوده است. پیامبران الهی با ترویج شرایع دینی مسیر تربیت انسان‌ها را نشان داده و راه رسیدن به کمال تربیت را برای بشر در برهه‌های زمانی مختلف ترسیم نموده‌اند؛ پذیرش توبه که نشان از متنبه شدن انسان و بازگشت او به راه صحیح است؛ هجرت هدف‌دار که در نتیجه‌ی آن انسان با موقعیت‌های جدیدی روبرو می‌شود؛ الگوهای صالح و تجلیل از آن‌ها؛ مثال‌های قرآنی که به‌منظور تبیین مسائل و موضوعات در قرآن کریم آمده است؛ تهدید و ارباب که در برخورد و تربیت برخی افراد خاص راهگشا است؛ طاغوت‌ها که زمینه‌ی تربیت غلط و ناصحیح را فراهم می‌سازند و بازدارنده‌ی تربیت صحیح هستند؛ صفات خداوند؛ قرآن و سایر کتب آسمانی که حاوی احکام و دستورالعمل‌های تربیتی هستند؛ بیم و امید که مکمل هم دیگر و زمینه‌ساز تربیت صحیح می‌باشند؛ وراثت، والدین و خانواده، تغذیه و محیط سالم؛ امکانات مادی؛ عبادت؛ معجزه؛ غرایز انسانی؛ عذاب الهی و فرجام ظالمان و کافران به‌عنوان منابع عبرت؛ ممنوعیت منکرات؛ پیروی از آیات و دستورات الهی؛ آگاهی عمیق؛ دادن و گرفتن نعمت‌ها و توجه به آن‌ها؛ احکام و اوامر و نواهی الهی؛ یادآوری سرگذشت پیشینیان؛ تنبیه و تشویق؛ جهاد؛ شفاعت؛ دوستی، هم‌نشینی و همراهی با راست‌گویان؛ یادآوری قیامت؛ ایمان به علم و حضور خداوند به اعمال و افکار؛ شکر؛ بخشش و رحمت؛ انفاق؛ ذکر، تسبیح و دعا؛ پدیده‌های الهی؛ حسابرسی اعمال؛ آزمایش و بلا؛ تسلیم خدا شدن و عمل به دستورات الهی؛ وحی و نزول آیات محکم و متشابه، که هر یک به‌نوعی عامل و وسیله‌ای در مسیر تربیت صحیح انسان‌ها هستند.

منابع و مأخذ

- قرآن کریم (۱۳۸۶)، ترجمه‌ی الهی قمش‌های، چاپ اول، تهران: نشر دارالکتب الاسلامیه.
- حسین زاده، داود؛ یعقوب زاده، قربانعلی (۱۳۸۵)، **تاریخ اندیشه‌های تربیتی**، تهران: انتشارات دانشگاه آزاد اسلامی.
- حسینی همدانی، سید محمدحسین (۱۳۶۲)، **تفسیر انوار درخشان**، تهران: انتشارات کتابفروشی لطفی.
- سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی (۱۳۹۰)، **مبانی نظری سند تحول بنیادین آموزش و پرورش**.
- شریفی، حبیب‌اله (۱۳۸۳) **عوامل تربیت از دیدگاه قرآن**، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، سید عبدالرسول حسینی زاده، فقه و معارف اسلامی، مرکز جهانی علوم اسلامی، مدرسه‌ی عالی فقه و معارف اسلامی.
- شیخانی محمد؛ اسماعیل، ملکوتی (۱۳۷۸)، **تعلیم و تربیت مبتنی بر آیات و روایات از دیدگاه شهید مطهری**. سراج منیر، ۱۱۴، (۱)، ۱۳۸۱، ۹۵-۱۱۰.
- طیب، سید عبدالحسین (۱۳۷۸)، **اطیب البیان فی تفسیر القرآن**، تهران: انتشارات اسلام.
- فرهادی، اعظم و پروین سلمان زاده (۱۳۹۳)، **عوامل مؤثر بر تربیت دینی از منظر آیات و روایات**، اولین کنفرانس ملی توسعه پایدار در علوم تربیتی و روانشناسی، مطالعات اجتماعی و فرهنگی، تهران، موسسه آموزش عالی مهر ارون، مرکز راهکارهای دستیابی به توسعه پایدار.
- قزائتی، محسن (۱۳۸۳)، **تفسیر نور**، چاپ یازدهم، تهران، مرکز نشر درس‌هایی از قرآن.
- قرشی، سید علی اکبر (۱۳۷۷)، **تفسیر احسن الحدیث**، تهران: انتشارات بنیاد بعثت.
- کاظم‌زاده ایرانشهر، حسین (۱۳۵۰)، **اصول اساسی فن تربیت**، تهران: انتشارات اقبال.
- مدرسی، سید محمدتقی (۱۳۷۷)، **تفسیر هدایت**، مشهد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۲)، **آشنایی با قرآن**، چاپ هشتم، جلد ۱، قم، انتشارات صدرا.
- نظری، احمد (۱۳۹۶)، **بررسی عوامل بنیادین تربیت در پنج سوره آغازین نزول**. فصلنامه علمی مطالعات تفسیری، سال هشتم، ۱۴۵-۱۶۰.

Attride-Stirling, Jennifer. (2001) "Thematic networks: an analytic tool for qualitative research." *Qualitative research* 1.3: 385-405.

King, N., & Horrocks, C. (2010), *Interviews in qualitative research*, London: Sage.

